

TA'LIMNI TURLI DARAJALARDA MOLIYALASHTIRISH: RESURS TAQSIMOTI, SAMARADORLIK VA IJTIMOIIY TENGLIK TENDENSIYALARI

**Solijonov Yorqinjon
G'ayrat o'g'li**

*Qo'qon davlat universiteti O'quv-metodik
ta'minot uslubchisi*

Annotatsiya

Maqolada maktabgacha, umumiy o'rta, professional va oliy ta'limni moliyalashtirishning zamonaviy holati hamda rivojlanish tendensiyalari tizimli tahlil qilinadi. Tadqiqotda ta'lim xarajatlarining faqat mablag' hajmi bilan emas, balki resurslarning adolatli taqsimlanishi, natijadorlik, boshqaruv shaffofligi, ehtiyojga asoslangan budjetlashtirish va ta'lim bosqichlari o'rtasidagi uzviylik bilan baholanishi zarurligi asoslanadi. Xalqaro tajriba shuni ko'rsatadiki, boshlang'ich va umumiy o'rta ta'limga barqaror davlat investitsiyasi inson kapitalining poydevorini yaratadi, professional ta'limga yo'naltirilgan maqsadli moliyalashtirish esa mehnat bozoridagi malaka nomuvofiqligini kamaytiradi, oliy ta'limda esa davlat, xususiy sektor va talaba moliyaviy ishtiroki o'rtasidagi muvozanat muhim ahamiyat kasb etadi. Maqolada O'zbekiston ta'lim tizimida moliyalashtirishni strategik rejalashtirish, natijaga yo'naltirilgan budjet, mahalliy ehtiyojlar indikatorlari va ijtimoiy tenglik mezonlari asosida takomillashtirish bo'yicha ilmiy-amaliy xulosalar beriladi.

Kalit so'zlar: ta'lim moliyasi, budjetlashtirish, ta'lim xarajatlari, ijtimoiy tenglik, professional ta'lim, oliy ta'lim, natijaga yo'naltirilgan moliyalashtirish.

Kirish

Ta'limni moliyalashtirish masalasi zamonaviy davlat boshqaruvida oddiy xarajat moddasi emas, balki uzoq muddatli inson kapitaliga investitsiya sifatida baholanmoqda. Har bir mamlakat o'z iqtisodiy imkoniyati, demografik tarkibi, ijtimoiy siyosati va rivojlanish strategiyasidan kelib chiqib ta'lim xarajatlarini rejalashtiradi, biroq umumiy qonuniyat shundan iboratki, mablag' yetarli bo'lmasa ta'lim sifati pasayadi, mablag' ko'p bo'lsa-yu, u noto'g'ri taqsimlansa, natijadorlik baribir kafolatlanmaydi. Shuning uchun bugungi ilmiy munozarada asosiy savol "ta'limga qancha mablag' ajratish kerak?" degan tor savoldan "qaysi bosqichga, qaysi ehtiyoj asosida, qanday boshqaruv mexanizmi orqali va qanday natija uchun mablag' ajratish kerak?" degan murakkab savolga o'tmoqda. World Bank va UNESCO tomonidan tayyorlangan Education Finance Watch hisobotlari ta'lim moliyasida global bosim kuchayganini ko'rsatadi: davlat budjetlari pandemiyadan keyingi tiklanish, ijtimoiy himoya, raqamli infratuzilma va mehnat bozori o'zgarishlari fonida ta'lim uchun barqaror resurs topishi lozim. OECD mamlakatlarida ta'lim xarajatlari tahlili ham

resurs samaradorligi masalasini alohida ko'rsatadi, chunki bir o'quvchiga ajratiladigan xarajat miqdori bilan o'quv natijalari o'rtasida to'g'ridan-to'g'ri va avtomatik bog'liqlik doimo mavjud emas; natija ko'proq mablag'ning qayerga yo'naltirilgani, o'qituvchi salohiyati, maktab boshqaruvi, o'quv dasturi sifati va baholash mexanizmlariga bog'liq. O'zbekiston sharoitida ta'lim bosqichlari kengayib, maktabgacha ta'lim qamrovi oshib, umumiy o'rta ta'lim mazmuni yangilanib, professional ta'lim bozorda talab qilinadigan kasblarga moslashib, oliy ta'limda qamrov va internatsionallashuv jarayoni kuchaymoqda. Bu jarayonlarning har biri moliyaviy qarorlarni ham yangilashni talab qiladi. Agar maktabgacha ta'limga mablag' bolalarning erta rivojlanishidagi tenglikni ta'minlasa, boshlang'ich ta'limga yo'naltirilgan resurs savodxonlik va raqamli poydevorni shakllantiradi; professional ta'limga investitsiya mehnat bozori talabiga mos malaka yaratadi; oliy ta'lim moliyasi esa ilm-fan, innovatsiya va yuqori malakali kadrlar tayyorlash bilan bog'lanadi. Demak, ta'limni turli darajalarda moliyalashtirishni yagona formula bilan hal qilib bo'lmaydi. Har bir bosqichning ijtimoiy vazifasi, iqtisodiy qaytimi va pedagogik ehtiyoji farq qiladi. Mazkur maqola ana shu farqlarni tizimli tahlil qilish, resurs taqsimotidagi zamonaviy tendensiyalarni aniqlash va O'zbekiston uchun natijaga yo'naltirilgan, adolatli hamda shaffof moliyalashtirish mexanizmlarini ilmiy asoslashga qaratilgan.

Materiallar va metodlar

Tadqiqotda moliyaviy-pedagogik tahlil, siyosiy iqtisodiy yondashuv, qiyosiy ta'lim moliyasi, kontent-tahlil va tizimli umumlashtirish metodlaridan foydalanildi. Materiallar sifatida xalqaro tashkilotlarning ta'lim xarajatlari bo'yicha hisobotlari, OECD indikatorlari, World Bank va UNESCONing Education Finance Watch ma'lumotlari, UNICEFning ta'lim qamrovi va tenglikka oid materiallari, O'zbekistonning ta'lim sohasidagi strategik hujjatlari hamda professional va oliy ta'limni modernizatsiya qilishga oid normativ yo'nalishlar tahlil qilindi. Tadqiqot bevosita budjet hisob-kitobi tuzish yoki auditorlik bahosi berishni maqsad qilmaydi; u ta'lim moliyasining strategik tamoyillarini ilmiy-pedagogik nuqtayi nazardan sharhlaydi. Tahlilda to'rt daraja ajratildi: maktabgacha va boshlang'ich tayyorgarlik, umumiy o'rta ta'lim, professional ta'lim, oliy ta'lim. Har bir daraja bo'yicha resurs ehtiyoji, ta'lim natijasi, ijtimoiy tenglikka ta'sir, mehnat bozori bilan bog'liqlik va boshqaruv shaffofligi mezonlari belgilandi. Metodik jihatdan maqola normativ tavsifdan ko'ra analitik modelga tayanadi: birinchidan, moliyalashtirish manbalari aniqlanadi; ikkinchidan, xarajat yo'nalishlari pedagogik natija bilan bog'lanadi; uchinchidan, taqsimotdagi adolat va samaradorlik o'rtasidagi muvozanat ko'rib chiqiladi; to'rtinchidan, ta'lim bosqichlari o'rtasida uzviy moliyaviy zanjir mavjud yoki mavjud emasligi baholanadi. Shuningdek, maqolada "ko'proq mablag' — yuqori sifat" degan soddalashtirilgan qarash tanqidiy tahlil qilinib, resursdan foydalanish madaniyati, menejment sifati, o'qituvchi mehnatini rag'batlantirish, infratuzilmani saqlash va ta'lim natijalarini o'lchash kabi omillar asosiy tushuntiruvchi o'zgaruvchilar sifatida talqin qilindi.

Natijalar

Tahlil natijalari shuni ko'rsatadiki, ta'limni moliyalashtirishda birinchi strategik masala mablag' manbalarini diversifikatsiya qilishdan iborat bo'lsa-da, davlatning

asosiy mas'uliyati ayniqsa bazaviy ta'lim bosqichlarida saqlanib qoladi. Maktabgacha va boshlang'ich ta'limda xususiy sektor ishtiroki foydali bo'lishi mumkin, biroq bu ishtirok tenglikni buzmasligi uchun davlat standartlari, subsidiyalar, ijtimoiy himoya mexanizmlari va sifat nazorati bilan muvozanatlashtirilishi zarur. Erta yoshdagi ta'limga qilingan investitsiya keyingi bosqichlarda o'quv muvaffaqiyati, ijtimoiy moslashuv va kasbiy salohiyat uchun poydevor yaratadi; shu sababli moliyalashtirish faqat binolar qurish yoki joy sonini oshirishga emas, tarbiyachi-pedagog tayyorgarligi, rivojlantiruvchi muhit, metodik materiallar va bolalarning sog'lom ovqatlanishiga ham yo'naltirilishi kerak. Umumiy o'rta ta'limda asosiy xarajatlar o'qituvchi ish haqi, maktab infratuzilmasi, darsliklar, raqamli vositalar, laboratoriya jihozlari va boshqaruv tizimlariga to'g'ri keladi. Biroq natijadorlik nuqtayi nazaridan eng muhim masala mablag'ning o'quv natijasiga ta'sir ko'rsatadigan omillarga yetib borishidir. Agar maktab zamonaviy jihozga ega bo'lsa-yu, o'qituvchi uni dars jarayoniga integratsiya qila olmasa, investitsiyaning pedagogik qaytimi past bo'ladi. Professional ta'limda moliyalashtirishning alohida xususiyati mehnat bozori bilan bevosita bog'liqligidir. Bu bosqichda davlat budjeti, ish beruvchi korxonalar, tarmoq vazirliklari va mahalliy hokimiyatlar o'rtasidagi hamkorlik hal qiluvchi ahamiyatga ega. Ustaxona, laboratoriya, texnikum jihozlari va ishlab chiqarish amaliyoti xarajatlari oddiy maktab xarajatlari qaraganda qimmatroq bo'lishi mumkin; biroq aynan shu xarajatlar bitiruvchining ishga joylashish imkoniyatini oshiradi. Shuning uchun professional ta'limda natijaga yo'naltirilgan moliyalashtirish mezonlariga bitiruvchining bandligi, ish beruvchi bahosi, mustaqil malaka sertifikati va amaliy kompetensiya darajasi kiritilishi lozim. Oliy ta'limda esa moliyalashtirish murakkabroq: davlat granti, to'lov-kontrakt, stipendiya, ilmiy grant, xalqaro loyiha, xususiy investitsiya, universitetning o'z daromadi va talaba krediti kabi manbalar o'zaro uyg'unlashadi. Bu yerda adolatli kirish imkoniyati alohida muammo hisoblanadi, chunki kontrakt to'lovi oilaviy daromadga bog'liq cheklov yaratishi mumkin. Shu bois ijtimoiy himoyaga muhtoj talabalar, yuqori natijali abituriyentlar, hududiy ehtiyojlar va strategik sohalar uchun maqsadli grant va imtiyozli moliyalashtirish mexanizmlari zarur. Tahlil moliyalashtirishning zamonaviy tendensiyalaridan biri sifatida ma'lumotlarga asoslangan budjetlashtirishni ajratdi: bunda ta'lim muassasasiga ajratiladigan mablag' faqat tarixiy smeta yoki o'quvchilar soniga emas, balki ehtiyoj, hududiy sharoit, o'quv natijasi, infratuzilma holati va ijtimoiy xavf omillariga ham bog'lanadi. Ikkinchi tendensiya — shaffoflik: jamoatchilikka ochiq budjet, xaridlar nazorati, ichki audit va natijalar monitoringi mablag'dan foydalanish madaniyatini oshiradi. Uchinchi tendensiya — moliyaviy avtonomiya va hisobdorlik muvozanati: ta'lim muassasasiga resursdan foydalanishda moslashuvchanlik beriladi, ammo natija uchun aniq javobgarlik saqlanadi. To'rtinchi tendensiya — kapital xarajatlar bilan joriy xarajatlarni ajratib ko'rish: yangi bino qurish ko'zga tez tashlanadi, ammo dars sifatiga ta'sir qiladigan metodik xizmat, o'qituvchi malakasi, texnik xizmat ko'rsatish va baholash tizimiga ajratiladigan mablag' kamroq ko'rinadi; aslida esa barqaror sifat ko'pincha aynan joriy xarajatlarning to'g'ri rejalashtirilishiga bog'liq. Natijalar ta'lim moliyasida xarajatlarning pedagogik tuzilmasi ham muhim ekanini ko'rsatdi. Amaliyotda ko'pincha budjet muhokamasi umumiy summa atrofida yuradi, ammo shu summaning ichki tarkibi ta'lim sifatiga turlicha ta'sir qiladi. O'qituvchi ish haqi va

kasbiy rivojlanish xarajatlari dars sifatiga bevosita ta'sir ko'rsatsa, texnik xizmat ko'rsatish va laboratoriya sarf materiallari amaliy mashg'ulotlarning davomiyligini ta'minlaydi. Raqamli texnika xaridi bir martalik ko'rinadi, lekin uning dasturiy ta'minoti, internet sifati, texnik ta'miri va pedagogik kontent xarajatlari rejalashtirilmasa, uskunalar tezda passiv mulkka aylanadi. Shu sababli moliyalashtirish modelida kapital xarajatlar, joriy xarajatlar, metodik xarajatlar va natijani o'lchash xarajatlari alohida ko'rinishi kerak. Yana bir natija shundan iboratki, ta'lim bosqichlari o'rtasida moliyaviy uzviylik yetarli bo'lmasa, tizim ichida yashirin xarajatlar paydo bo'ladi. Masalan, boshlang'ich ta'limda o'qish savodxonligiga yetarli investitsiya qilinmasa, yuqori sinflarda repetitorlik, qo'shimcha kurslar, imtihonga tayyorlov va o'quvchi motivatsiyasini tiklash kabi norasmiy xarajatlar ortadi. Professional ta'limga yetarli amaliy jihoz va ish beruvchi hamkorligi ajratilmasa, korxonalar bitiruvchini qayta o'qitishga majbur bo'ladi. Oliy ta'limda ilmiy laboratoriyalar va akademik halollik tizimi moliyalashtirilmasa, tadqiqot sifati va diplom ishonchliligi pasayadi. Demak, bir bosqichdagi moliyaviy tejamkorlik boshqa bosqichda qimmatroq muammo sifatida qaytishi mumkin. Tahlil shuningdek, ta'lim moliyasida ijtimoiy adolatni o'lchash uchun aniq indikatorlar zarurligini ko'rsatdi. Masalan, bir o'quvchiga ajratilgan o'rtacha xarajat bilan cheklanish yetarli emas; chekka hududdagi maktab uchun transport, internet, isitish, kadr jalb qilish va maxsus ehtiyojli bolalar bilan ishlash xarajatlari markazdagi maktabdan farq qiladi. Shu sababli ehtiyojga asoslangan moliyalashtirish formulasida hududiy koeffitsiyent, ijtimoiy xavf koeffitsiyenti, infratuzilma holati, o'qituvchi tanqisligi va inklyuziv ta'lim ehtiyoji hisobga olinishi kerak. Oliy ta'limda ham grantlar faqat ballga emas, strategik yo'nalishlar, ijtimoiy himoya va hududiy kadrlar ehtiyojiga bog'lanishi mumkin. Natijalar davlat-xususiy sheriklikning foydali, ammo ehtiyotkor talab qiluvchi vosita ekanini ham ko'rsatdi. Xususiy sektor maktabgacha ta'lim, professional ta'lim jihozlari, amaliyot bazasi, raqamli kontent va oliy ta'limdagi qo'shma dasturlarda muhim rol o'ynaydi, lekin ta'lim sifati va ijtimoiy tenglik davlat nazorati hamda aniq standartlarsiz kafolatlanmaydi. Shu bois moliyalashtirishdagi diversifikatsiya davlat mas'uliyatidan chekinish emas, mas'uliyatni aniq shartlar asosida taqsimlash sifatida tushunilishi kerak.

Muhokama

Ta'lim moliyasidagi asosiy ziddiyat samaradorlik va tenglik o'rtasidagi muvozanatda namoyon bo'ladi. Bir tomondan, davlat mablag'i cheklangan bo'lgani uchun har bir so'mning natijadorligi muhim; ikkinchi tomondan, faqat yuqori natijali muassasalarga ko'proq resurs ajratish tengsizlikni kuchaytirishi mumkin, chunki kam natijali maktablar ko'pincha aynan resurs yetishmovchiligi, hududiy cheklov, tajribali o'qituvchilar tanqisligi va ijtimoiy muammolar sabab ortda qoladi. Shu bois ilg'or moliyaviy siyosat "kuchliga ko'proq" emas, "ehtiyoji yuqoriga yetarli va natija uchun javobgarlik bilan" tamoyiliga tayanadi. O'zbekiston ta'lim tizimida ham hududlar, shahar va qishloq maktablari, markaziy va chekka ta'lim muassasalari o'rtasida infratuzilma va kadrlar salohiyati farqi mavjud bo'lishi mumkin; moliyalashtirish mexanizmi ana shu farqni kamaytirishga xizmat qilmasa, ta'limdagi ijtimoiy lift vazifasi zaiflashadi. Bunda mahalliy boshqaruv organlari, maktab rahbarlari va metodik xizmatning moliyaviy savodxonligi ham muhim. Mablag' ajratilganidan keyin

uni pedagogik maqsadga mos ishlatish, xaridlarni rejalashtirish, resursdan foydalanishni baholash va natijani tahlil qilish madaniyati shakllanmasa, markaziy budjetning o'zi yetarli yechim bo'la olmaydi. Oliy ta'limda moliyalashtirish muhokamasi yanada nozik: universitetlar avtonomiyasi kengaygani sari moliyaviy mustaqillik, akademik sifat va ijtimoiy mas'uliyat o'rtasidagi chegara aniq belgilanishi kerak. To'lov-kontrakt modeli universitetlarga resurs beradi, ammo u sifat kafolati va talabning real bandlik istiqboli bilan bog'lanmasa, ta'lim xizmati bozorida ishonch kamayadi. Professional ta'limda esa ish beruvchi ishtirokini moliyaviy jihatdan kuchaytirish zarur, chunki kadr tayyorlashdan manfaatdor korxona faqat bitiruvchini talab qiluvchi tomon emas, balki o'quv dasturi, jihoz, amaliyot va baholashda ham sherik bo'lishi kerak. Bu masalada davlat-xususiy sheriklik mexanizmi ishlashi mumkin, ammo uning huquqiy, soliq, sifat va hisobdorlik mezonlari aniq bo'lishi lozim. Umuman olganda, ta'lim moliyasi inson omilini e'tibordan chetda qoldirmasligi kerak. O'qituvchi mehnati yetarlicha qadrlanmasa, malaka oshirish tizimi moliyaviy qo'llab-quvvatlanmasa, maktab rahbari strategik rejalashtirishga o'rgatilmasa, eng zamonaviy bino ham ta'lim sifatini o'z-o'zidan oshirmaydi. Pul ta'limda zarur shart, lekin yetarli shart emas; ta'lim moliyasining "ko'rinmas dvigateli" — resursni maqsadga yo'naltiradigan boshqaruv aqli va pedagogik madaniyatdir. Shu ma'noda maqola ta'limni moliyalashtirishni hisob-kitob emas, boshqaruv falsafasi sifatida ko'rishni taklif qiladi. O'zbekiston sharoitida ta'lim moliyasini takomillashtirish uchun avvalo budjet qarorlarining pedagogik tili shakllanishi zarur. Moliyachi xarajatni ko'radi, pedagog natijani ko'radi; samarali boshqaruv esa ikkalasini bir jadvalda uchrashtira olishi kerak. Masalan, maktabga kompyuter xarid qilish bandi o'z-o'zicha sifat ko'rsatkichi emas; u qaysi fanlarda, qanday metodika bilan, qaysi kompetensiyani rivojlantirish uchun va qanday monitoring orqali ishlatilishi ko'rsatilsa, pedagogik investitsiyaga aylanadi. Professional ta'limda ustaxona jihozlash ham shunday: jihozlar o'quv dasturi, instruktaaj, xavfsizlik qoidalari, ishlab chiqarish amaliyoti va ish beruvchi bahosi bilan bog'lanmasa, xarajatning qaytimi past bo'ladi. Shuningdek, moliyalashtirishda qisqa muddatli siyosiy ko'rinadigan loyihalar bilan sekin, lekin chuqur ta'sir qiladigan xarajatlarda o'rtasida muvozanat kerak. Yangi bino ochilishi jamoatchilikka tez ko'rinadi, o'qituvchining metodik tayyorgarligi yoki o'quv baholash tizimini yaxshilash esa kamroq ko'rinadi, lekin uzoq muddatda aynan shu xarajatlarda sifatni ko'taradi. Shu sababli ta'lim moliyasi strategiyasida "ko'rinadigan infratuzilma" va "ko'rinmas sifat infratuzilmasi" birgalikda rejalashtirilishi kerak. Muhokamada yana bir masala — talaba va oila xarajatlarining ijtimoiy ta'siri. Agar oliy ta'lim yoki qo'shimcha ta'lim xarajatlari oilaviy daromadga haddan tashqari bog'liq bo'lsa, qobiliyatli, lekin kam ta'minlangan yoshlar imkoniyatdan chetda qolishi mumkin. Bu inson kapitali uchun yo'qotishdir. Shuning uchun grant, stipendiya, imtiyozli kredit va maqsadli kontrakt mexanizmlari shaffof va ijtimoiy adolatga yo'naltirilgan bo'lishi lozim. Moliyalashtirishning yana bir muhim tomoni — hisobdorlik. Ta'lim muassasalariga avtonomiya berish foydali, ammo xarajat va natija bo'yicha ochiq hisobot bo'lmasa, ishonch pasayadi. Bunda haddan tashqari markazlashgan tekshiruv emas, ichki audit, jamoatchilik kengashi, raqamli hisobot va mustaqil baholash uyg'unligi samaraliroq bo'ladi. Ta'lim moliyasi oxir-oqibat oddiy savolga javob berishi kerak: ajratilgan resurs o'quvchining yaxshiroq o'qishiga,

o'qituvchining yaxshiroq o'qitishiga va bitiruvchining hayotda yaxshiroq moslashishiga xizmat qildimi? Ana shu savol budjet siyosatining eng muhim imtihonidir. Amaliy boshqaruv nuqtayi nazaridan ta'lim moliyasini samarali qilish uchun budjet jarayoniga pedagogik indikatorlarni kiritish taklif etiladi. Masalan, maktab uchun ajratilgan mablag'ni rejalashtirishda faqat o'quvchilar soni emas, o'qish savodxonligi natijalari, o'qituvchi almashinuvi, laboratoriya mavjudligi, internet tezligi, nogironligi bo'lgan o'quvchilar soni, ijtimoiy himoyaga muhtoj oilalar ulushi va hududning transport sharoiti ham hisobga olinishi mumkin. Professional ta'limda esa jihoz xaridi bitiruvchi bandligi, ish beruvchi shartnomalari, amaliyot sifati va kompetensiya imtihoni natijalari bilan bog'lanishi kerak. Oliy ta'limda budjet va grantlar ilmiy salohiyat, ta'lim dasturi sifati, talabalar qo'llab-quvvatlovi, strategik yo'nalishlar va xalqaro hamkorlik natijalariga mos rejalashtirilishi mumkin. Bunday model ta'lim muassasalarini faqat xarajatni o'zlashtirishga emas, natijani yaxshilashga undaydi. Shu bilan birga, natijaga bog'langan moliyalashtirish ehtiyotkor qo'llanishi zarur, chunki past natijali muassasa ko'pincha ko'proq yordamga muhtoj bo'ladi. Demak, natijaga asoslangan rag'bat va ehtiyojga asoslangan qo'llab-quvvatlash birgalikda ishlashi kerak. Ta'lim moliyasidagi shaffoflikni kuchaytirish uchun ochiq ma'lumotlar madaniyati ham muhim. Maktab yoki universitet o'z xarajat yo'nalishlarini jamoatchilikka tushunarli tilda izohlasa, ota-ona va talabalar ta'lim jarayoniga mas'ul sherik sifatida qaraydi. Biroq ochiq ma'lumotlar haddan tashqari murakkab jadval shaklida emas, pedagogik mazmuni bilan birga berilishi kerak: qaysi xarajat qaysi o'quv natijasiga xizmat qiladi, qaysi muammo uchun qanday resurs ajratildi, natija qanday o'lchanadi. Moliyaviy savodxonlik rahbarlar uchun ham, pedagogik jamoa uchun ham zarur. Rahbar budjetni tushunmasa, strategik reja umumiy gap bo'lib qoladi; pedagog xarajat mantig'ini tushunmasa, resursdan foydalanishda tashabbus kamayadi. Shu sababli ta'lim muassasalari rahbarlari uchun moliyaviy menejment, xaridlarni rejalashtirish, grant yozish, davlat-xususiy sheriklik va natijaga yo'naltirilgan budjet bo'yicha maxsus tayyorgarlik zarur. Ta'lim moliyasida monitoring tizimi faqat sarflangan mablag'ni tekshirish bilan cheklanmasligi kerak. Sarf qonuniy bo'lishi zarur, lekin pedagogik jihatdan foydali bo'lishi undan ham muhim. Shu sababli auditning moliyaviy turi bilan birga ta'limiy audit tushunchasini rivojlantirish mumkin: unda xarid qilingan resurs dars jarayonida ishlatildimi, o'qituvchi undan foydalanishga tayyormi, o'quvchi natijasiga qanday ta'sir ko'rsatdi, texnik xizmat ta'minlandimi, resurs teng taqsimlandimi degan savollar o'rganiladi. Masalan, kimyo laboratoriyasi jihozlangan bo'lsa, keyingi tahlilda laboratoriya mashg'ulotlari soni, xavfsizlik instruktaji, o'quvchi tajriba daftarlarining sifati va fan bo'yicha amaliy ko'nikma natijasi ko'rib chiqilishi kerak. Professional ta'limda yangi stanok yoki simulyator xarid qilinganda, u bo'yicha ustalar tayyorlandimi, o'quvchilar nechta amaliy modul bajardi, ish beruvchi bu ko'nikmani tan oldimi — bular moliyaviy samaradorlikning real mezonlaridir. Oliy ta'limda esa ilmiy laboratoriyaga ajratilgan mablag' maqola soni bilan birga talabalar ilmiy ishtiroki, loyiha sifati, grant jalb qilish va amaliy ishlanma bilan ham baholanishi mumkin. Bu yondashuv xarajatni natijaga bog'laydi. Shuningdek, ta'lim moliyasida vaqt omili hisobga olinishi lozim: ayrim investitsiyalar natijasi bir yil ichida ko'rinadi, masalan, darslik yetkazish yoki internet ulash; ayrim investitsiyalar esa 5–10 yilda natija beradi, masalan, boshlang'ich

savodxonlik, pedagog tayyorgarligi yoki ilmiy maktab yaratish. Shu sababli moliyalashtirish siyosati qisqa, o'rta va uzoq muddatli indikatorlar bilan yuritilishi kerak. Qisqa muddatli indikatorlar ijroni, o'rta muddatli indikatorlar o'quv jarayonidagi o'zgarishni, uzoq muddatli indikatorlar esa inson kapitalidagi ta'sirni ko'rsatadi. Ta'limdagi pul daraxtga quyilgan suvga o'xshaydi: bugun quysangiz, ertaga meva kutish shoshqaloqlik; lekin umuman sug'ormasangiz, keyin bog'dan hosil so'rash ham ilmiy emas. Kelgusidagi tadqiqotlar uchun ta'lim moliyasining mikro darajadagi ta'sirini o'rganish muhim. Masalan, bir maktabda o'qituvchi malakasiga ajratilgan mablag' dars sifati va o'quvchi natijasiga qanday ta'sir qildi, bir texnikumda yangi laboratoriya bitiruvchi bandligiga qanday hissa qo'shdi, bir universitetda grant va stipendiya tizimi kam ta'minlangan talabalar davomiyligiga qanday ta'sir ko'rsatdi — ana shunday savollar moliyalashtirish siyosatini dalil bilan boyitadi. O'zbekiston sharoitida ta'lim xarajatlarning samaradorligini o'rganish uchun iqtisodchilar, pedagoglar, sotsiologlar va boshqaruv mutaxassislari hamkorligi zarur. Chunki moliyaviy qaror pedagogik jarayonga, pedagogik jarayon esa iqtisodiy natijaga ta'sir qiladi. Ta'lim moliyasida xalqaro tajribadan foydalanishda ham ehtiyotkorlik kerak: yuqori daromadli mamlakatlarning modeli bevosita ko'chirilsa, mahalliy budjetga mos kelmasligi mumkin; ammo ularning ehtiyojga asoslangan formula, ochiq hisobot, grant mexanizmi va ta'limiy audit kabi prinsiplari moslashtirilishi mumkin. Eng muhimi, ta'lim moliyasi bo'yicha qarorlar qisqa muddatli xarajat bosimi bilan emas, milliy rivojlanishning uzoq muddatli manfaati bilan o'lchanishi lozim. Inson kapitaliga qilingan oqilona investitsiya sekin qaytadi, lekin qaytganda jamiyatning deyarli barcha sohasida ko'rinadi: bandlikda, innovatsiyada, ijtimoiy barqarorlikda, fuqarolik madaniyatida va oilalar farovonligida. Shu sababli ta'lim budjeti xarajat varaqasi emas, kelajakning injenerlik chizmasidir. Yana bir muhim jihat shuki, ta'lim moliyasini rejalashtirishda xarajatlarning ijtimoiy qaytimi ham hisobga olinishi zarur. Savodli, kasbiy tayyor, raqamli ko'nikmaga ega va fuqarolik mas'uliyati shakllangan avlod keyinchalik mehnat unumdorligi, soliq bazasi, innovatsion faollik va ijtimoiy barqarorlik orqali jamiyatga qayta qiymat yaratadi. Shu bois ta'lim xarajatini qisqartirish oddiy tejamkorlik sifatida ko'rilmaligi kerak; u kelajakdagi imkoniyatlarni qisqartirishi ham mumkin. Moliyalashtirishda ilmiy asoslangan ustuvorlik, ochiq monitoring va ehtiyojga mos taqsimot birgalikda qo'llansa, resurslar ta'lim sifatiga real ta'sir ko'rsatadi.

Xulosa

Ta'limni turli darajalarda moliyalashtirish bo'yicha tahlil shuni ko'rsatdiki, har bir ta'lim bosqichi o'zining alohida moliyaviy mantig'iga ega. Erta va umumiy ta'limda davlatning barqaror investitsiyasi teng imkoniyatlar va bazaviy kompetensiyalarni shakllantirish uchun hal qiluvchi omildir; professional ta'limda moliyalashtirish mehnat bozori, korxonalar va amaliy kompetensiya baholash tizimi bilan bog'lanishi kerak; oliy ta'limda esa grant, kontrakt, kredit, ilmiy loyiha va xususiy investitsiya kabi manbalar adolat, sifat va akademik avtonomiya tamoyillari asosida muvofiqlashtirilishi lozim. Maqola natijaga yo'naltirilgan budjetlashtirish, ehtiyojga asoslangan resurs taqsimoti, moliyaviy shaffoflik, ichki audit, ta'lim muassasasi avtonomiyasi va jamoatchilik hisobdorligini asosiy mexanizmlar sifatida ajratdi. O'zbekiston sharoitida ta'lim moliyasini takomillashtirish uchun birinchi

navbatda hududiy ehtiyojlar xaritasi, maktab va texnikumlarning real infratuzilma holati, pedagoglar malakasi, o'quv natijalari va bitiruvchilar bandligi bo'yicha ishonchli ma'lumotlar bazasi zarur. Ikkinchidan, moliyaviy qarorlar qisqa muddatli ko'rinadigan natijalarga emas, uzoq muddatli inson kapitali ta'siriga asoslanishi kerak. Uchinchidan, har bir mablag' ta'lim jarayonining mazmuniy sifatiga bog'lanishi, ya'ni o'qituvchi, o'quvchi, amaliy mashg'ulot, baholash va metodik xizmatga real ta'sir ko'rsatishi lozim. Xulosa qilib aytganda, ta'limni moliyalashtirish mamlakat kelajagiga qo'yilgan eng mas'uliyatli investitsiyalardan biridir; bu investitsiya samarali bo'lishi uchun uning miqdori bilan birga, taqsimot adolati, boshqaruv sifati va natijaga bog'langan monitoringi ham ilmiy asoslangan bo'lishi shart. Qo'shimcha xulosa sifatida ta'lim moliyasining asosiy mezonini iqtisodiy tejamkorlik emas, pedagogik samaradorlik ekanini ta'kidlash lozim. Tejamkorlik kerak, ammo noto'g'ri joydan tejash kelajakda ancha qimmatga tushadi: o'qituvchi malakasiga, boshlang'ich savodxonlikka, laboratoriya xavfsizligiga yoki ijtimoiy tenglikka yetarli mablag' ajratmaslik inson kapitalida yo'qotish keltiradi. Shu bois O'zbekiston ta'lim moliyasida uzoq muddatli rejalashtirish, ehtiyojga asoslangan formula, ochiq hisobot va natijadorlik monitoringi birgalikda qo'llanishi kerak. Mablag' ta'limni o'zgartirishi uchun u pedagogik maqsad, mas'ul boshqaruv va dalilga asoslangan monitoring bilan uchrashishi lozim.

Adabiyotlar ro'yxati

1. World Bank, UNESCO & GEM Report. (2024). Education Finance Watch 2024. Washington, DC: World Bank.
2. OECD. (2025). Education at a Glance 2025: OECD Indicators. Paris: OECD Publishing.
3. UNESCO. (2024). Global Education Monitoring Report 2024/5: Leadership in education – Lead for learning. Paris: UNESCO.
4. UNICEF. (2023). Uzbekistan Partnership Compact for Education Reform 2023–2026. Tashkent: UNICEF.
5. World Bank. (2025). Education and Skills: Education portfolio and financing overview. Washington, DC: World Bank.
6. Psacharopoulos, G., & Patrinos, H. A. (2018). Returns to investment in education: a decennial review of the global literature. *Education Economics*, 26(5), 445–458.
7. Hanushek, E. A., & Woessmann, L. (2015). *The Knowledge Capital of Nations*. Cambridge, MA: MIT Press.
8. Levin, H. M., & McEwan, P. J. (2001). *Cost-Effectiveness Analysis: Methods and Applications*. Thousand Oaks: SAGE.
9. O'zbekiston Respublikasi. (2023). O'zbekiston–2030 strategiyasi. Toshkent.
10. World Bank. (2025). Modernized student financing system to expand access to education in Uzbekistan. Washington, DC: World Bank.